Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

JAZO TIZIMINI LIBERALLASHTIRISH VA JADID MEROSIDAGI INSON QADR-QIMMATI G‘OYALARINING IJTIMOIY-ANTROPOLOGIK QIYOSI

Zilolaxon Xasanovna Oxunova*
Farg‘ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi
✉ oxunova@70gmail.com

ANNOTATSIYA

Jazo tizimini liberallashtirish qadr-qimmat va javobgarlik nisbatida falsafiy talqin qilinadi. Jadid merosi zamonaviy huquqning tayyor dasturi deb olinmaydi. Qilmish, shaxs va majburlovning asoslari farqlanadi. Zarurat, muqobil va qayta ko‘rish mezonlari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar

jazo, liberallashtirish, jadid merosi, qadr-qimmat, mutanosiblik, javobgarlik.

DOI: 10.5281/zenodo.23302306

KIRISH

Jazo tizimini liberallashtirishni shunchaki jazoni kamaytirish yoki javobgarlikdan voz kechish sifatida tushunish uning ijtimoiy-antropologik mazmunini toraytiradi. Markaziy savol inson sodir etgan qilmishi uchun javob berar ekan, uning qadr-qimmati qaysi ma’noda saqlanishi kerakligidir. Qilmishga munosabat bilan shaxsning butun mavjudligiga beriladigan hukm bir xil emas. Jadid merosiga murojaat shu farqni ma’rifat, insonning o‘zgarish imkoniyati va jamiyat oldidagi mas’uliyat muammolari orqali muhokama qilishga xizmat qilishi mumkin.

Pardayev jadidchilikni zamonaviy ong shakllanishi bilan bog‘laydi [1]. Akramov ijtimoiy chetlashuvni kamaytirish va legitimlik munosabatini nazariy talqin qiladi [2]. Birinchi tadqiqotdan zamonaviy jinoiy siyosat dasturi, ikkinchisidan muayyan jazo usulining samaradorligi haqida xulosa chiqarilmaydi. Maqolaning vazifasi bu ishlardagi yangilanish va ishtirok savollarini qadr-qimmatga asoslangan normativ qiyosga kiritishdir.

Asosiy tezis shuki, liberallashtirish zarur javobgarlikni bekor qilish emas, majburlovning asosini ochiq tekshirish va shaxsni keraksiz kamsitishdan ajratishdir. Bunda jabrlanuvchining qadr-qimmati ham, javobgarlikka tortilayotgan insonning maqomi ham e’tibordan chetda qolmasligi lozim. Tadqiqot hech bir davlatdagi amaldagi jazo choralari yoki muayyan sud ishiga huquqiy baho bermaydi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Sakkizta tarixiy-konseptual va normativ tadqiqot tanlanib, uch savol bo‘yicha qiyoslandi: qilmish nega umumiy javobgarlik masalasidir, qanday cheklov asoslanadi va cheklovdan keyin insonning jamiyat bilan aloqasi qanday tasavvur qilinadi? Tarixiy ma’rifiy ideal, zamonaviy huquq falsafasi va ijtimoiy chetlashuv haqidagi tahlil turli dalil turlari sifatida ajratildi. Ularning o‘xshashligi tarixiy ta’sir yoki bevosita merosxo‘rlik deb olinmadi.

Fikriy misollar bir xil zarar uchun cheklovning turli shakllari, jazoning ramziy va amaliy maqsadlari hamda kamsitish bilan asosli javobgarlik farqini ochadi. Ular haqiqiy jazoni tavsiya qilmaydi. Samaradorlik,

takroriy jinoyat darajasi yoki xavfsizlikka doir raqamlar ishlatilmagan. Tahlilning natijasi muqobil choralarning universal reytingi emas, ularni asoslash uchun qo‘yiladigan savollar tizimidir.

NATIJALAR

Huseynov amaliy falsafani hayotiy yo‘nalish va harakat bilan aloqadorlikda muhokama qiladi [3]. Apresyan qadimgi diniy matnlar axloqida o‘zarolikning turli ifodalarini tahlil qiladi [4]. Bu ikki yo‘nalish javobgarlikni na sof texnik boshqaruvga, na oddiy «qaytarib berish» mantiqiga keltirmaslik uchun qiyosiy asos beradi. Maqola qadimgi qasos tamoyilini bugungi huquqning bevosita me’yori sifatida ishlatmaydi. Tarixiy o‘zarolikning ma’nosi va zamonaviy teng maqom alohida muhokama qilinadi.

Birinchi natija qilmish va shaxsni farqlashdir. Qilmishni qoralash uning sodir etuvchisini barcha ijtimoiy aloqadan butunlay chiqarish zarurligini o‘z-o‘zidan anglatmaydi. Insonning javob berish qobiliyati saqlanadigan subyekt sifatida ko‘rilishi ma’rifiy yondashuv bilan qiyoslanishi mumkin. Biroq o‘zgarish mumkinligini tan olish xavfni inkor etish emas. U qanday cheklov zarur ekanini dalil bilan tekshirish va cheklovni insonning butun maqomiga yoymaslikni talab qiladi.

Lacey mutanosiblik tushunchasining jazo haqidagi fikr yuritishda bajaradigan vazifalari va chegaralarini tahlil qiladi [5]. Duff jinoiylashtirishni umumiy hayot va fuqarolik tartibi masalalari bilan bog‘laydi [6]. Qiyosdan olinadigan mualliflik xulosasi: «mutanosib» degan so‘zning o‘zi jazoning asosini to‘liq bermaydi. Nimaga nisbatan, qaysi maqsad uchun va qanday muqobil bilan solishtirib mutanosiblik haqida gapirilayotgani ochiq bo‘lishi kerak.

Ikkinchi natija javobgarlik bilan kamsitishni ajratishdir. Odamdan izoh yoki zararni tuzatish talab qilish boshqa; uni sha’nini yo‘qotgan mavjudot sifatida muomala qilish boshqa. Jazoga ma’naviy mazmun berish niyatida ommaviy sharmanda qilish yoki shaxsga o‘zgarmas salbiy tamg‘a qo‘yish fikriy holatini olaylik. Bunday vosita e’lon qilingan tarbiyaviy maqsadga zid munosabat hosil qilishi mumkin. Maqola bu ehtimolni real sababiy fakt deb emas, vosita va maqsadning normativ nomuvofiqligi sifatida ko‘rsatadi.

1-jadval. Majburlovni qadr-qimmat nuqtayi nazaridan tekshirish

Mezon yoki bo‘g‘in	Tahliliy savol	Taklif etiladigan amal	Talqin chegarasi
Asos	Nega javobgarlik umumiy masala?	Qilmish va shaxsni ajratish	Qoralash insoniy maqomni yo‘qotmaydi
Zarurat	Aynan shu cheklov nega kerak?	Maqsad va dalilni ochish	Noaniqlik cheksiz majburlov asosi emas
Muqobil	Kamroq cheklovchi maqbul yo‘l bormi?	Variantlarni bir xil mezonda qiyoslash	Yengillik javobgarliksizlik emas
Qayta ko‘rish	Qaysi yangi dalil hisobga olinadi?	Himoya va tekshiruv savolini qo‘yish	Falsafiy mezon huquqiy protsedura emas

Olsaretti taqsimot adolati g‘oyasini axloqiy baholashning boshqa masalalaridan farqlaydi [7]. Nussbaum kundalik siyosiy adolatni g‘azab va kechirim muammolari bilan bog‘lab muhokama qiladi [8]. Birinchisi barcha zarar masalasini resurs taqsimotiga keltirmaslikni, ikkinchisi javobgarlikni faqat javoban azob yetkazish istagida tugatmaslikni o‘ylashga yordam beradi. Qadr-qimmatga asoslangan qiyosda jabrlanuvchining tan olinishi va kelajakdagi munosabatni tuzatish bir-biriga qarshi qo‘yilmaydi.

Uchinchi natija majburlovning besh savol orqali baholanishidir: asos nima, cheklov zarurmi, yengilroq maqbul muqobil bormi, insonning teng maqomi saqlanadimi va qaror qanday qayta ko‘riladi? Bu savollar aniq yuridik vakolat yoki protsedurani belgilamaydi. Ular siyosiy-huquqiy qarorning falsafiy asosini ko‘rinadigan qiladi. Institutsional yechim esa huquqiy me’yor, himoya talabi va real xavf haqidagi tekshirilgan ma’lumot bilan ishlab chiqilishi kerak.

Jadid merosining muhokamaga qo‘shadigan aksiologik yo‘nalishi ma’rifatni insonning o‘zgarish imkoniyati bilan bog‘lashdir. Shundan «ta’lim har qanday jazo o‘rnini bosadi» degan xulosa chiqmaydi. Ta’limiy imkoniyat bilan zarur huquqiy javobgarlik muayyan holatda birga mavjud bo‘lishi mumkin. Maqola aynan shu birgalikni tan oladi va ma’rifiy idealni xavfsizlikka oid barcha muammoning avtomatik yechimi sifatida bermaydi.

Normativ sinov uchun bir xil zarar yetkazgan qilmishga nisbatan ikki chorani tasavvur qilamiz. Ularning biri javobgarlikni tushuntirish va keyingi zarar xavfini cheklashga yo‘naltirilgan, ikkinchisining qo‘shimcha qismi esa faqat ommaviy kamsitishni kuchaytiradi. Qaysi chora amalda xavfsizroq ekani empirik tekshiruvni talab qiladi. Ammo ikkinchi

choradagi qo‘shimcha kamsitishning nega zarur ekani alohida normativ asosga muhtoj. Shu farq dalil yetishmaganda avtomatik ravishda eng og‘ir variantni tanlash mantiqini tekshirishga yordam beradi.

Jabrlanuvchining manfaatini hisobga olish ham bitta hissiy talabga keltirilmaydi. Tan olinish, xavfsizlik, zarar haqida so‘zlash va munosabatni tuzatish imkoniyati turlicha masalalardir. Ularning barchasini qasos hissi sifatida talqin qilish inson tajribasini soddalashtiradi. Xuddi shuningdek, jazolanuvchining qadrini saqlash jabrlanuvchi tajribasini ahamiyatsizlashtirish bilan bog‘lanmasligi lozim. Muallifning qiyosi bir tomonning qadrini boshqasining yo‘qotishi bilan o‘lchashdan voz kechadi.

Tarixiy ma’rifiy manbaga qaytilganda ham aybni tasvirlash, tarbiya maqsadi va javobgarlik vositasi alohida o‘qiladi. Shaxsning yangilanish imkoniyatiga ishonchdan muayyan huquqiy chora bevosita kelib chiqmaydi. Bu o‘tishga dalil va institutsional asos kerakligi ochiq ko‘rsatilganda tarixiy meros zamonaviy huquqiy bahsni yoritadi, uning o‘rniga tayyor javob bermaydi.

MUHOKAMA

Liberallashtirish jabrlanuvchiga nisbatan befarqlik tug‘diradi, degan e’tiroz muhim normativ sinovdir. Taklif etilgan yondashuvda jabrlanuvchining ovozi va zarari alohida tan olinadi. Biroq uning qadrini tiklash boshqa shaxsni cheksiz kamsitish bilan tenglashtirilmaydi. Asosli javobgarlik ikkala tomonning teng insoniy maqomini saqlagan holda farqli huquqiy vaziyatlarini hisobga olishi kerak. Teng qadr-qimmat hamma uchun aynan bir xil chorani anglatmaydi.

Boshqa e’tiroz o‘zgarish imkoniyatini ortiqcha ideallashtirishdir. Har qanday ma’rifiy ta’sir samarali bo‘lishi kafolatlanmaydi. Shu sababli taklif nazorat, xavfni baholash yoki qayta ko‘rish zaruratini rad etmaydi. U faqat xavf haqidagi da’voni tekshirilmaydigan umumiy tamg‘aga aylantirmaslikni talab qiladi. Noaniqlik mavjudligi ham cheklovni umuman bekor qilishga, ham cheksiz kengaytirishga yetarli asos emas.

Keyingi tadqiqotda aniq institutsional choralarning oqibatlari mustaqil ma’lumot bilan o‘rganilishi lozim. Maqola bunday baholashni o‘tkazmagan. Tarixiy qiyosni chuqurlashtirish uchun jadid matnlaridagi ayb, javobgarlik, tarbiya va ijtimoiy munosabat atamalarining turli kontekstlari alohida tahlil qilinishi kerak. Hozirgi sakkiz manbali sintez tarixiy korpusning o‘rnini bosmaydi; u qaysi normativ savollar bilan unga murojaat qilishni aniqlashtiradi.

XULOSA

Jazo tizimini liberallashtirish qadr-qimmatga tayangan talqinda javobgarlikni yo‘qotish emas, asoslanmagan majburlov va kamsitishni zarur cheklovdan ajratishdir. Jadid ma’rifiy merosi insonning o‘zgarish imkoniyati haqidagi savolni kuchaytiradi, ammo bugungi jinoiy siyosatning tayyor dasturini bermaydi. Asos, zarurat, muqobil, teng maqom va qayta ko‘rish beshligi normativ baholash tartibi sifatida taklif qilindi. Uning tatbiqi tarixiy obro‘ga emas, huquqiy mezon, dalil va barcha ta’sirlangan tomonlar oldidagi javobgarlikka tayanishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Pardayev A.Ch. Jadidchilik zamonaviy ongning shakllanishi sifatida. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. 2025. 5(5). (p. 26–35).
2. Akramov G‘. Jamiyat barqarorligi va davlat legitimligini mustahkamlashda ijtimoiy chetlashuvni kamaytirishning ijtimoiy-falsafiy mexanizmlari. Tamaddun nuri. 2026. 5(80), 2-qism. (p. 46–48). DOI: 10.69691/eya9xz18
3. Гусейнов А.А. Практическая философия: традиция и современные тенденции. Этическая мысль. 2023. 23(1). (p. 5–26). DOI: 10.21146/2074-4870-2023-23-1-5-26
4. Апресян Р.Г. Принцип взаимности в этике Ветхого Завета. Этическая мысль. 2022. 22(2). (p. 100–115). DOI: 10.21146/2074-4870-2022-22-2-100-115
5. Lacey N. The Metaphor of Proportionality. Journal of Law and Society. 2016. 43(1). (p. 27–44). DOI: 10.1111/j.1467-6478.2016.00739.x
6. Duff R.A. Criminalization and Civil Order. The Realm of Criminal Law. Oxford University Press. 2018. (p. 277–334).

   DOI: 10.1093/oso/9780199570195.003.0008

7. Olsaretti S. Introduction: The Idea of Distributive Justice. The Oxford Handbook of Distributive Justice. Oxford University Press. 2018. (p. 1–10).

   DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199645121.013.38

8. Nussbaum M.C. The Political Realm: Everyday Justice. Anger and Forgiveness: Resentment, Generosity, Justice. Oxford University Press. 2016. 6-bob. (p. 169–210).